

Алла Киридон

Церква в умовах Першої світової війни. Рік 1917

Церква не стояла осторонь випробувань Першої світової війни. Однак у цей період спостерігаються суперечливі явища як в суспільстві, так і в самій Церкві. Своєрідним лакмусом позиціонування відносин Церква – Суспільство – Держава став 1917-й рік. Незвичайність ситуації полягала в накладанні революційних подій на воєнне лихоліття.

Ключові слова: Церква, держава, суспільство, війна, революція

Пропоноване дослідження сфокусоване на унікальному сегменті Першої світової війни – році 1917, коли на лихоліття війни накладалася буремність каталізованої нею революції. У подібні неоднозначні періоди спостерігається пошук моделей існування суспільних організмів та їх інституціями, що супроводжується зміною ціннісно-смыслових орієнтирів, руйнуванням звичаєного способу життя, трансформацією усталених норм життєдіяльності тощо. Революційні події 1917 року, які зруйнували стару державну систему, водночас об'єктивно порушували питання про статус церковної інституції в умовах нової політичної дійсності.

Мета пропонованої наукової розвідки полягає в акцентуації основних маркерів в життєдіяльності Церкви як інституції в 1917 р. Заразом ми свідомі розширення в окремих випадках хронологічних меж задля повноти аналізу.

Початок Великої війни (1914-1918) супроводжувався активізацією церковного життя: звіти благочинних свідчать про переповнені церкви, жінки й батьки багато молилися за солдатів, почали частіше жертвувати храмам, ретельніше виконувати церковні обряд¹. Частими в перші місяці війни, особливо в містах, були хресні ходи, всенародні молебні за перемогу. У церквах, церковнопарафіяльних школах, духовних училищах і семінаріях вивішували портрети загиблих солдатів. Успіхи на фронті відзначалися, як церковні свята².

Однак сплеск «затребуваності» духовенства не привів ані до поліпшення його матеріального становища, ані до повної реставрації авторитету церкви у суспільстві. Навпаки, що далі затягувалася війна, то більше ускладнювалися умови пастирського служіння. Нескінченна позиційна війна поступово позбавляла останніх надій, поява зброї масового винищення знецінювала людське життя, розруха прифронтової смуги, сотні тисяч біженців, дорожнеча та безлад стали важким випробуванням для моральності парафіян: атрофії жалості й співчуття, нехтуваннями поняттями права, честі та справедливості. Для бага-

тєох вїйна стала тим важким досвїдом, який похитнув їхню вїру і вїддалив вїд церкви. І хоча в цїлому населенню України було далеко до тотальної секуляризації, за свїдченнями самих пастирїв, пїд час вїйни їм доводилося «бїльше, нїж ранїше, напружувати свої фїзичнї й моральнї сили», щоби бути на тїй «висотї свого становища», якої вїд них вимагало єпархїальне керївництво й чекала упереджена суспїльна думка³.

А втїм, для суспїльства колишньої Росїйської імперїї в умовах Першої свїтової вїйни характерним було наростання антиклерикальних настроїв, якї змїцнилися в ходї революцїйних подїй 1917 і наступних рокїв. Так, уже через мїсяць пїсля початку Лютневої революцїї церковнї видання повїдомляли, що на Волині лише за два тижнї складено понад 60 селянських громадських вирокїв про вигнання священникїв з парафїй⁴. Протягом березня-квітня селяни прогнали служителїв культу у восьми селах Харкївщини. Протягом другої половини травня рїшення про позбавлення священника парафїї ухвалили селянські збори в селах Деркачї та Іванївка названої губернїї. А в Лебединському повїтї поширився рух за зменшення платнї священникам⁵. До Київської духовної консисторїї надходили численнї скарги селян на служителїв церкви, інформацїя про стихїйнї захоплення селянами церковних земель⁶.

Не слїд їгнорувати й свїдчень духовенства. Так, журнал Харкївської консисторїї (1917 р.), указуючи на численнї факти негативного ставлення парафїян до своїх пастирїв, їз занепокоєнням констатував «вїдсутнїсть у парафїї мїцно органїзованої групи справдї вїруючих, якї мають в особї пастиря-священника свого духовного вождя і якї усвїдомлюють необхїднїсть його присутностї в кожний даний момент і здатнї вїдстояти його»⁷. На Харкївському єпархїальному з'їзді (травень, 1917 р.) мовилося про «кощунства над народними святинами, самочиннї і безрозсуднї виступи безвїдповїдальних осіб і груп проти духївництва і церковних установ», наводилися факти, що свїдчили про вимоги до духївництва «негайно пїти без суду і слїдства з парафїй, у позбавленнї їх свободи, в заборонї їм проводити богослужїння в храмі, в закриттї самих храмїв, у негайнїй заборонї церквам і монастирям користуватися засївом своїх земель і прибутками вїд лукїв і лїсїв...»⁸. Священик В. Шаповалов повїдомляв про вїдхїд вїд церкви значної маси населення і «зростання невїри і релїгїйного їндиферентизму»⁹. На з'їзді духовенства Уманського повїту Київської губернїї 9 жовтня 1917 р. констатувалося: «Зараз вже вїд багатьох з нас землї вїдїбранї нашими парафїянами, плата за виконання треб або зовсїм припиняється, або ж зменшується до смїшного знуцання; жалування наше 300 руб. на рїк, а з вирахуванням – 250 руб....»¹⁰.

Упродовж лютого – жовтня 1917 р. антиклерикальнї настрої зросли¹¹. Тому декларованї буржуазною революцїєю 1917 р. принципи «свободи совїстї», «вїдокремлення церкви вїд держави» знаходили позитивний вїдгук частини

населення колишньої Російської імперії. Безумовно, інша частина (не менш чисельна), залишаючись відданою ідеї православ'я та християнської любові, намагалася зберегти віковічні устої, захистити батьківську віру, не допустити наруги над Церквою та її служителями. Однак, як зауважував Б. Тітлінов, «сподівання церковних керівників, що «стомільйонна православна Росія» повстане, як один, на захист церкви від «гонінь» абсолютно не справдилися»¹². Окремі ж виступи на захист релігії легко придушувала силовими заходами світська влада і не були енергійними та масштабними. «Церковний люд виявився пасивним і інертним і, вочевидь, далеко не переймався церковними «образами», – зазначав автор. Для народних мас здебільшого були не зрозумілими причини боротьби, заради чого його закликають йти на самопожертви. «Інтереси духовенства й ієрархій не зачіпали народних почуттів, а відсутних для себе результатів церковного володіння народ ніколи не бачив», – пише Б.Тітлінов. Для церковного люду було мало розмежування: вважається церковне майно власністю церкви, чи є націоналізованим, якщо користуватися ним було доступно, як і колись»¹³.

Проблема взаємин населення і духовної ієрархії потребує подальшого докладного вивчення, оскільки в історіографії здебільшого порушуються питання про взаємини влади й окремих конфесій. Проте науковцями досі не акцентується увага на значущості таких зрізів, як «конфесія-населення», «духовенство-парафіяни».

Окрім того, задовго до утвердження більшовицької влади населенням обговорювалося питання про відокремлення школи від церкви, яке постійно радикалізувалося упродовж 1917 р. Так, на з'їзді представників семи волосних комітетів Лебединського повіту 28 травня ухвалили: «...Щоб школа була відокремлена від церкви...»¹⁴. Цього ж вимагали селяни Березівки на Харківщині¹⁵. Тому в подальшому декларування декретних принципів 18 січня 1919 р. не стало абсолютно неочікуваним для населення, навіть більше – відповідало інтересам значної (зокрема сільської) його частини. Тим часом, слід мовити лише про симпатії громадян до власне принципів, а не щодо методів їх реалізації, запропонованих незабаром більшовиками.

Водночас ще напередодні революційних подій гостро постала церковна проблема, зокрема ідея реформування самої Церкви. Наростання соціальної напруженості, спричинене Першою світовою війною, посилило невдоволення Церквою серед населення, поглибило соціальні й національні суперечності між духовенством, сприяло невдоволенню бюрократизацією централізованої системи її устрою тощо. Більше того, невирішеність релігійного питання фактично стало одним із суттєвих чинників революційної ситуації, що склалася в Російській імперії.

Тому не випадковою стала поява різних варіантів оновлення Церкви, перегляду її статусу в державі, змін суспільного устрою в ході револю-

ційних подій, в умовах бурхливого розвитку багатопартійності, в тому числі в Україні¹⁶.

1917-й був переломним роком історичного розвитку, з утвердженням на українських землях кількох сил влади. Як відомо, в переломні моменти історії соціальна психологія вимагає оновлення віри. Врахуємо й те, що пересічному люду також було складно розібратися ще й у нюансах політичних програм різноманітних партій, які мали своєрідні точки зіткнення (хоча радянська історіографія єдиною силою, що боролася за соціалізм, розглядала лише партію більшовиків). Справді, за підрахунками Х. Астрахана, станом на 1917 рік 69,5 відсотка робітників, не розрізняючи «відтінків», підтримували всі соціалістичні партії¹⁷. Селянська маса теж «виявилася позбавленою імунітету від більш зрозумілої соціалістичної демагогії»¹⁸.

О. Поршньова вважає, що під впливом лютневих подій 1917 р. поглиблювалася радикалізація соціальних прагнень мас і, як наслідок, спостерігалось поєднання традиційних (схильність до авторитарного порядку, твердої влади, дисципліни, відданість традиційним християнським ідеалам, віра в Бога, православна обрядовість тощо) і революційних (орієнтованих на соціалістичний ідеал) настанов¹⁹.

Існування такої «змички» в масовій свідомості підготувало своєрідний ґрунт для сприйняття соціалістичних ідей як певного надціннісного ідеалу, здатного замінити деяким чином офіційно-церковну ідеологію, яка на той час переживала глибоку кризу (вимоги «християнського соціалізму»).

Більшовицькі лідери запропонували розбурханому Першою світовою війною та буремними революційними подіями 1917 р. суспільству ідею комуністичного оновлення. Згідно з думкою М. Бердяєва, більшовизм показав, наскільки велика влада ідей над масами, якщо вона тотальна і відповідає архетипам масової психіки. Пропонуючи «світле майбутнє», нова влада вимагала не лише віри в пропоновані ідеали, а й безумовного підкорення суспільства, ідеологічного однодумства, непримиренності до «ворогів», до несвідомості, темноти або мракобісся під виглядом релігійних вірувань²⁰.

За своєрідний зразок рольової моделі більшовики обрали приклад революційної Франції наприкінці XVIII ст. (зокрема щодо питання про боротьбу з релігією і церквою) та Паризької комуни («як попередниці радянської влади») ²¹. На початковому етапі революційної діяльності В.Ленін і його послідовники вважали, що варто лише знищити матеріальне підґрунтя (майно і засоби до існування), як вона (разом з релігією) відіме сама по собі. Коли ж на початку 1920-х років стала зрозумілою здатність Церкви уникнути відмирання, партійно-державне керівництво почало застосовувати засоби безпосереднього централізованого переслідування. Як наголосив В. Булдаков: «Квазірелігійне вторгнення марксизму в Росію було не одномоментним актом, а хвилеподібним

процесом, котрий пройшов декілька поколінських етапів, серед яких найбільш «масо видні» належать до 20-30-х років»²².

Відтак, «єдиною силою, здатною, з одного боку, завершити розклад старого, а з іншого – zorganizувати нове... виявився на той момент лише більшовизм», – підсумовував М. Бердяєв, аналізуючи прихід партії В. Леніна до влади. – Тільки більшовизм виявився здатним опанувати становищем, тільки він відповідав масовим інстинктам і реальним співвідношенням»²³. Ліворадикальна альтернатива в Російській імперії змогла реалізуватися, оскільки маси виявилися готові до сприйняття її етики і моралі. Пояснюючи перемогу більшовиків, митрополит Веніамін (Федченков) писав: «Їх прийняв (або (що те ж саме) вибрав з-поміж інших) народ свідомо, по своїй волі», оскільки відчув у них владність»²⁴.

Церква мала вирішувати питання ставлення до влади з урахуванням двох площин: налагодження відносин із світською владою через визначення відповідного власного статусу в новій соціально-політичній ситуації; вирішення внутрішньоцерковних проблем, які не лише були покликані зміною політичної ситуації, але визріли об'єктивно.

Вагомим чинником, що впливав на вирішення питань церковно-правових відносин 1917-1918 р., став Помісний церковний Собор, який розпочав роботу 15(28) серпня 1917 р. в Москві і тривав до 7(20) вересня 1918 р. (за цей час відбулося три сесії), але не завершив роботи. Усі рішення цього форуму поширювали чинність і на Україну. Навіть більше: на Всеукраїнському Соборі 1918 р. вони були визнані обов'язковими до виконання. За твердженням російського історика М. Шкаровського, без програми оновлення, визначеної Помісним Собором, Російській православної церкві «було б значно складніше пережити агресію атеїстичної держави»²⁵.

Таким чином, станом на 1917 рік і світська влада, і Церква опинилися перед необхідністю вирішення багатьох складних проблем, визначення пріоритетів та пошуку форм взаємин.

Уже перші постанови радянської влади безпосередньо стосувалися більшості сфер життєдіяльності церкви. Так, Декретом про землю, прийнятим II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. було проголошено вилучення монастирських та церковних маєтків з живим і мертвим реманентом, садибними будівлями та всім обійстям²⁶. Відтепер землею не могли володіти на правах власності ні окремі особи, ні релігійні організації. Згідно з Положенням про земельні комітети, поданим на затвердження РНК 5(18) грудня 1917 р., «всі землі нетрудових господарств», а отже, і церковні й монастирські землі, лісові, водні та промислові угіддя були націоналізовані й передані в розпорядження земельних комітетів»²⁷.

У прийнятій урядом РСФРР 2(15) листопада 1917 р. Декларації прав народів Росії²⁸ проголошувалося «скасування будь-яких національно-релігійних

привілеїв та обмежень», тобто ліквідувалося колишнє панівне становище Православної церкви. Декретом Всеросійського центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів від 11(24) листопада 1917 р. анулювалися стани, позбавлялися привілеїв дворянство, духовенство та купецтво²⁹. Влада скасовувала також усі особливі права й переваги, які раніше належали Церкві й священнослужителям, зокрема пільги щодо пересилання поштових пакетів і кореспонденції, переїзду на залізницях, звільнення приміщень, що їх займали духовні особи, від військових розквартирувань тощо.

Наступним кроком щодо обмеження впливу Церкви була постанова РНК від 11(24) грудня 1917 р. про передачу справи виховання й освіти з духовного відомства у відання Наркомату освіти³⁰. Декрет практично ліквідував систему духовної освіти в країні. Водночас це була й експропріація матеріальних ресурсів Церкви.

Згідно з Декретом ВЦВК і РНК радянської Росії від 16(29) грудня 1917 р. про розлучення всі відповідні справи, що були на розгляді в духовних консисторіях, Синоді та інших релігійних установах і по яких рішення не набрали законної сили, визнавалися знищеними, а сторони повинні були звертатися до суду або місцевого органу записів актів громадського стану (загсу)³¹. 18(31) грудня 1917 р. ВЦВК і РНК прийняли декрет «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів громадянського стану», згідно з яким надалі визнавався лише цивільний шлюб³². Усі духовні та інші установи, що раніше відали реєстрацією шлюбу, народжень і смерті за обрядами будь-яких віросповідальних культів, повинні були негайно передати ці реєстраційні книги до відповідних місцевих органів влади. Реєстрацією актів громадянського стану відтепер мали займатися лише органи загсу.

Спеціальними державно-правовими актами РНК скасував державні заклади, які відали справами духовенства різних «спеціальностей»³³.

Опублікований 20 січня (2 лютого) 1918 р. наказ Народного комісаріату державного піклування проголошував: «Видачу коштів на утримання церков, каплиць і здійснення релігійних обрядів припинити; видачу коштів на утримання священнослужителів і законвчителів припинити з 1 березня...»³⁴. У наказі обумовлювалася вірогідність продовження виконання церковних служб і треб у разі порушення клопотання колективами віруючих з покладанням на них ремонту та утримання храмів, інвентаря і службовців. «Цим самим, – підсумовує М. Голодний, – остаточно ліквідувався зв'язок церкви з державою та школи з церквою, який існував раніше»³⁵.

Такими були перші декларовані заходи влади щодо церкви до рубіжного декрету 20 січня (2 лютого) 1918 р.

Водночас Церква намагалася використати революцію як можливість для корінних змін структури і устрою церковного життя. Помісний Собор, який

15(28) серпня розпочав роботу, одразу засвідчив прагнення зберігати нейтралітет, не втручатись у політичну боротьбу³⁶. Однак радикалізована в жовтні революція змусила Церкву шукати прийнятні форми співіснування з новою більшовицькою владою, яка з перших кроків утвердження вдалася до кровопролиття і руйнування святинь³⁷.

25 жовтня на засіданнях Собору тривали суперечки щодо відновлення патріаршества, коли прийшло повідомлення про штурм Зимового палацу і повалення Тимчасового уряду. Після перерви в роботі і кількадечної дискусії 30 жовтня Собор ухвалив рішення про обрання патріарха, визначивши кандидатури претендентів.

За умов остаточного утвердження більшовиків у Москві 4 листопада 1917 р. Собор затвердив «Определение о Высшем Управлении Православной Российской Церкви», в якому зазначалося: вища влада – законодавча, адміністративна, судова і контролююча – належить Помісному Собору у складі єпископів, кліриків і мирян; поновлюється Патріаршество, церковне управління очолюється патріархом; патріарх разом з органами церковного управління підзвітний Собору³⁸. 5 листопада 1917 р. патріархом Московським і всієї Росії було обрано Тихона (Василя Белавіна).

Собор розпочав обговорення правового становища РПЦ. Загальний підхід впливав із розуміння невідворотності змін у взаєминах Церкви і держави, але, разом з тим, вважалося за неможливе будувати відносини на принципі відокремлення Церкви від держави. Зокрема, С. Булгаков виокремив два основних положення: «Перше... – повинна бути створена певна віддаленість між церквою і державою; друге – відносини союзу все ж мають бути збережені...»³⁹.

Не втрачаючи сподівань на врегулювання церковно-державних взаємин у бажаному для церкви варіанті, Помісний Собор 2 грудня 1917 р. прийняв «Определение о правовом положении Православной Российской Церкви»⁴⁰. Визначаючи «незалежність Церкви від державної влади», положення передбачало збереження за православ'ям пріоритетного становища серед інших віросповідань; надання самовизначення і самоуправління у справах церковного законодавства, управління і суду; видання державних законів стосовно Православної Церкви лише за узгодженістю з церковною владою; визнання державою церковної ієрархії і церковних установ; визначення православного календаря державним, а православних свят – вихідними днями; передача запису актів громадянського стану в руки церкви; обов'язкове викладання в державних школах Закону Божого; збереження інституту православного військового духовенства і прав юридичної особи установами православної церкви; майнова недоторканість церковної власності та пільгове оподаткування; надання державних субсидій на потреби церкви тощо. Отже, церква наполегливо обстоювала ідею «християнської держави» і нерозривного «союзу Церкви Православної і

Російської держави»; вона домогалася публічно-правового статусу, прагнучи впливу на всі сфери суспільного і державного життя.

У ряді публікацій порушується питання: чому ж соборна більшість, знаючи про атеїстичну природу радянської влади, все ж висловила побажання про союз церкви і держави, в якому держава має ще й матеріально підтримувати Церкву, забезпечувати їй свободу дій і привілеї?⁴¹ У пошуках відповіді історики схиляються до думки, що, по-перше, серед широких верств населення, включаючи духовенство, були сподівання на тимчасовий, перехідний характер нової влади; по-друге (якщо радянська влада не впаде), Установчі збори мали схвалити таку форму правління, за якої Церква займе становище, визначене рішеннями Собору.

Крім того, церковні ієрархи вважали, що боячись гніву віруючих, та ще й в умовах війни, радянська влада не здійснить рішучих кроків проти Церкви. Слушною видається думка Г. Шульца: у Православній церкві, як і в усіх європейських церквях, не було досвіду існування в нових умовах і розуміння нової епохи в той час, коли «Православна Церква, Помісний Собор, і особливо патріарх, а також єпископи, священники і миряни, тобто вся церковна спільнота, зіштовхнулися не просто з революцією в ряді інших європейських революцій, але зі встановленням режиму з тоталітарними рисами, який відкрив поряд з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом епоху тоталітаризму для європейських церков»⁴².

Видаючи зазначені вище документи перших місяців свого існування щодо церкви, влада немов провокувала їх порушення. Йдеться про відсутність чіткого механізму впровадження законоположень, несформованість дієвого апарату, відсутність кадрів тощо. Так, згідно з декретом ВЦВК і РНК від 18(31) грудня 1917 р. реєстрацією актів громадянського стану мали займатися лише органи загсу. За свідченням же церковного історика, професора Петроградської духовної академії Б. Тітлінова, навіть «у перший період після декрету 23 січня метричні книги, як і раніше, велися духовенством, і, за винятком кількох випадків, світська влада не висувала негайної вимоги про передачу їй цих книг»⁴³. Автор також звертає увагу на відсутність «реальних» відносин революційної більшовицької влади і церкви в листопаді 1917 р., пояснюючи це, з одного боку, відволіканням більшовиків на вирішення більш нагальних проблем, покликаних революцією. З іншого боку, на думку історика, «поки остаточно була не жита ідея Установчих зборів, скликання яких спочатку підтвердив Раднарком, не виникало і наполегливих намірів з боку нової державної влади визначати заздалегідь свою позицію у церковній політиці»⁴⁴.

Попри всю «наступальність» влада не наважувалася на однозначні рішення. Однак уже в грудні 1917 – січні 1918 року окреслюється радикалізація позиції нового уряду в церковному питанні. 11 грудня Раднарком, обговоривши питання

«Про заходи щодо прискорення відокремлення церкви від держави», створив комісію для підготовки проекту декрету⁴⁵. В. Алексєєв підкреслює, що на той час, швидше за все, Раднарком ще не мав конкретної основи майбутнього декрету, але сама постановка питання про прискорення вироблення заходів спонукає до думки, що відокремлення церкви від держави уряд сприймав як невідкладне завдання⁴⁶.

Згідно з проектом комісії декрет повинен був мати назву «Про свободу совісті, церковні і релігійні товариства». Під такою назвою він був опублікований в «Известиях ВЦИК» 21 січня 1918 р. Проте в урядовій «Газете Рабочего и Крестьянского Правительства» 23 січня 1918 р. він з'явився під назвою «Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (тому в окремих джерелах цей акт датують не за часом прийняття (20 січня (2 лютого) 1918 р.), а за датою офіційного опублікування в урядовій газеті: 23 січня (5 лютого) 1918 р.). Декрет став логічним завершенням і водночас початком серії наступальних кроків щодо Церкви. Якщо в Російській імперії православна Церква фактично була релігійно-політичною організацією, то декрет позбавляв її впливу і на політику, і на суспільне життя.

Таким чином, 1917-й став своєрідним маркером трансформаційних процесів у Церкві, суспільстві та владі, каналізованих Великою війною та революційними подіями.

- 1 Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны (Из благочиннических отчетов) // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 21. – Ч. неоф. – С. 474-478; Степаненко Г.В. Соціальне служіння православного духовенства українських епархій // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ», 2013. – С. 562.
- 2 Степаненко Г.В. Соціальне служіння православного духовенства українських епархій // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ», 2013. – С. 562.
- 3 Общее настроение и особенные проявления... – № 23. – Ч. неоф. – С. 525-530; Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства... – С. 562.
- 4 Емелях Л.И. Атеизм и антиклерикализм народных масс в 1917 году // Вопросы истории религии и атеизма: Сб. ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Вып. 5. – С. 66.
- 5 Решодько П.Ф. Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 р. // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С. 79-82.
- 6 Центральний державний історичний архів (далі: ЦДІАК). – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 1194, 1212; оп. 953. – Спр. 2, 25, 65; ЦДІАК. – Ф. 127. Оп. 1054. – Спр. 60, 74, 80, 88, 93, 98, 172 та ін.
- 7 Там само. – С. 81.
- 8 Там само. – С. 82.
- 9 Шаповалов В. Призыв (Голос священника к православным христианам по поводу предстоящих выборов мирян на епархиальный съезд // Известия Харьковского Губернского Общественного Комитета (Губернские ведомости). – 1917. – 8 апреля.
- 10 Емелях Л.И. Атеизм и антиклерикализм... – С. 71.

- 11 Див.: Сленський В.Є. Державно-церковні взаємини ... – С. 7.
- 12 Титлинов Б.В. Церковь во время революции. М.; Петроград: Былое, 1924. – С. 170.
- 13 Там само.
- 14 Постановления и резолюции съезда представителей семи волостных Комитетов (28 мая) // Лебединские известия. – 1917. – 9 июня.
- 15 Решодько П.Ф. Виступи селян Харківщини проти духовенства... – С. 82.
- 16 Див.: Сухоплюев І. Ставлення соціалістичних партій II Інтернаціоналу до релігії. – Х., 1932. – С. 294-306; Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – С. 22-38 та ін.
- 17 Астрахан Х.М. Большевики и их политические противники в 1917 году. – Ленинград: Лениздат, 1973. – С. 76.
- 18 Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 25.
- 19 Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 217-224.
- 20 Ленін В.І. Соціалізм і релігія // Ленін В.І. Повн. збір. тв.: Пер. з 5-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1970. – Т. 12. – С. 134-135.
- 21 Сухоплюев И. В.И. Ленин и декрет об отделении церкви от государства // Воинствующий атеизм. – 1931. – № 5. – С. 59.
- 22 Булдаков В.П. Красная смута... – С. 100.
- 23 Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринт. воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955. – М.: Наука, 1990. – С.114-115.
- 24 Вениамин (Федченков), митрополит. На рубеже двух эпох. – М.: Отчий дом, 1994. – С.158.
- 25 Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 2000. – С. 72.
- 26 Декрет о земле съезда Советов рабочих и солдатских депутатов // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства (далі: СУ). – 1917. – №1. – Ст. 3.
- 27 Положение о земельных комитетах. Не позднее 12(25) декабря 1917 г. // СУ. – 1917. – №7. – Ст. 105; Декреты Советской власти. – Т.1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – М.: Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1957. – С. 218-224.
- 28 Декларация прав народов России // СУ. – 1917. – №2. – С.18; Декреты Советской власти. – Т. 1. – С. 39-41.
- 29 Декрет ВЦИК и СНК об уничтожении сословий и гражданских чинов. 11(24) ноября // СУ. – 1917. – №3. – С. 31; Декреты Советской власти. – Т. 1. – С. 71-72.
- 30 Постановление Комиссариата по народному просвещению. 11(24) декабря 1917 г. // СУ. – 1917. – №9. – С.126; Декреты Советской власти. Т. 1. – С. 210-211; Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941: Док. и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-Богословского Института св. Апостола Андрея, 1996. – С. 21-22.
- 31 Декрет ВЦИК и СНК о расторжении брака 16(29) декабря 1917 // СУ. – 1917. – №10. – С. 152; Декреты Советской власти. – Т. 1. – С. 237-240.

- 32 Декрет ВЦИК и СНК о гражданском браке, о детях и о ведении книг актов гражданского состояния // СУ. – 1917. – №11. – С. 160; Декреты Советской власти. – Т. 1. – С. 247-249.
- 33 СУ. – 1918. – №16. – С. 237.
- 34 СУ. – 1918. – №17. – С. 249; Буров Я. Что означает закон о свободе совести и отделении церкви от государства? (Подробное постатейное рассмотрение декрета о свободе совести с приложением самого декрета). – 2-е изд. – М.: Изд-во ВЦИК Советов Р., С., К. и К. Депутатов, 1918. – С. 16.
- 35 Голодный М.О. Радянське законодавство про релігійні культу. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 51.
- 36 Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – С. 52.
- 37 Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – С. 22-26.
- 38 Послание Священного Собора Православной Российской Церкви (11.11.1917) // Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). – С. 105.
- 39 Одинцов М.И. Всероссийский Поместный Собор 1917-1918 гг.: споры о церковных реформах, основные решения, взаимоотношения с властью // Церковно-исторический вестник. – 2001. – №8. – С. 125-126.
- 40 Определение Священного Собора православной Российской Церкви о православном положении Православной Российской Церкви. 2 декабря 1917 года // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941... – С. 13-15.
- 41 Кашеваров А.Н. Государство и церковь: Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви. 1917-1945. – С.Пб: Гос. техн. ун-т, 1995. – С.29; Шишкин А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1970. – С. 19-20 та ін.
- 42 Шульц Г. 1914-1918 гг. как поворотный пункт в церковной истории России // Церковно-исторический вестник. – 2001. – №8. – С. 103.
- 43 Титлинов Б.В. Церковь во время революции... – С. 141.
- 44 Там само. – С. 97.
- 45 Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – С. 28; Персиц М.М. Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917-1919 гг.). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 104.
- 46 Алексеев В.А. Иллюзии и догмы... – С. 28-29.

Summary

Alla Kyrydon

The Church in the First World War. The year of 1917

The Church did not stand aside trials of the First World War. However, at this time there are conflicting phenomena both in society and in the Church itself. A kind of litmus of positioning of Church - Society - State became the 1917 year. The peculiarity of the situation was in imposing of the revolutionary events on the war hard times.

Keywords: church, state, society, war, revolution